

Ks. STANISŁAW KOWALCZYK, KAZIMIERZ PATRUŚ

POJĘCIE NARODU W INTERPRETACJI POLSKICH MARKSISTÓW

Naród jest tego rodzaju społecznością, która w swym wiekowym trwaniu podlegała często istotnym przemianom tak w swej strukturze jak sprawowanych funkcjach. Fakt ten utrudnia podanie zadowalającej definicji narodu. Wiadomo również, że każda definicja zawiera szereg systemowych założeń dotyczących natury badanej rzeczywistości. Również marksistowska teoria narodu opiera się na założeniach związanych z materializmem dialektycznym, a przede wszystkim na teorii rozwoju społecznego zawartej w materializmie historycznym. Pisma K. Marksa i F. Engelsa zasadniczo pomijają problematykę narodu. Podjęta ona została dopiero przez W. Lenina i J. Stalina. Współcześni polscy marksiści problem narodu rozpatrują w powiązaniu z klasowym charakterem społeczeństwa, tak jak czynili to klasycy tego nurtu ideologicznego. Doświadczenia historyczne zmuszają jednak do weryfikacji niektórych tez, dlatego polscy autorzy wyraźnie rewaloryzują kategorię narodu i ojczyzny.

Szczegółową analizę pojęcia narodu podjęli dwaj polscy marksiści: Janusz Kuczyński i Jerzy Wiatr. Kuczyński jest autorem pracy „Indywidualność i ojczyzna”, analizując problem narodu w aspekcie filozoficznym. Wiatr, w pracy „Naród i państwo” ujmuje ten sam problem w aspekcie głównie socjologicznym. Zagadnienie narodu omawia także wielu innych autorów marksistowskich.

Termin „naród” jest pojęciem wieloznacznym. Charakteryzując marksistowskie rozumienie narodu, należy uwzględnić trzy aspekty: ukazać proces jego powstawania, wskazać na elementy konstytuujące naród oraz podać określenie tego fenomenu.

GENEZA NARODU

Pojęcie narodu u współczesnych polskich marksistów ma kilka różnych źródeł doktrynalnych. Podstawowym źródłem jest marksistowska teoria rozwoju społecznego, która pragnie wyjaśnić powstawanie, prze-

kształcanie i rozwój narodów. Teoria ta z kolei nawiązuje do przedmarksistowskich nurtów społeczno-filozoficznych: niektóre ich tezy przyjmuje, innym nadaje własną interpretację.

Twórcy marksizmu zajmowali się zagadnieniem narodu na marginesie innych problemów, podporządkowując go idei społecznego postępu¹. Na plan pierwszy wysuwali oni problem międzynarodowej solidarności klasy robotniczej. Koncentrowali się na zagadnieniu klasy, walki klasowej i dominacji klasowej, a nie na zagadnieniu narodu i jego integracji. Dopiero później kwestia narodowa zyskała większe znaczenie w dziejach myśli marksistowskiej.

Spółeczność narodowa ma swą historię i prawa, które nią rządzą. Marksisci sądzą, że naród jest efektem rozwoju burżuazji i kapitalizmu². Włodzimierz Lenin, interpretując „Manifest Komunistyczny”, genezę narodu wyjaśnia następująco: „Narody są nieuniknionym wytworem i nieuniknioną formą burżuazyjnej epoki rozwoju społecznego. I klasa robotnicza nie mogła okrzepnąć, zmężnieć, uformować się nie konstytuując się w granicach narodu, nie będąc narodową (aczkolwiek bynajmniej nie w znaczeniu burżuazyjnym). Lecz rozwój kapitalizmu coraz bardziej i bardziej łamie przegrody narodowe, znosi narodowe odosobnienie, stawia na miejsce antagonizmów narodowych — klasowe”³. W analizie Lenina najważniejsze miejsce zajmuje sprawa międzynarodowej solidarności proletariatu. W obrębie narodu „burżuazyjnego” jedność narodowa — sugeruje się — rozbijana jest przez walki klasowe. Dlatego marksizm integrację narodową podporządkowuje integracji klasowej. Opozycji „narodu burżuazyjnego” i „narodu proletariackiego” nie należy rozumieć, według marksistów, jako rozerwania ciągłości w rozwoju narodu, gdyż byłoby to sprzeczne z doświadczeniem historycznym. Naród socjalistyczny powstał przez proces przekształceń z narodu burżuazyjnego. Podkreślana jest więc historyczna ciągłość narodu.

Współcześni marksisci polscy zajmujący się problematyką narodu,

¹ W pracach K. Marksa i F. Engelsa można odnaleźć sporadyczne wypowiedzi dotyczące problematyki narodu. Do najważniejszych należą: fragment „Manifestu Komunistycznego” mówiący o robotnikach bez ojczyzny (*Manifest Partii Komunistycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, Warszawa 1962, s. IV, s. 533); rozważania na temat panslawizmu i narodów „niehistorycznych” (*Panslawizm demokratyczny*, w: *Dzieła*, Warszawa 1963, s. VI, s. 316; *Niemcy a panslawizm*, w: *Dzieła*, Warszawa 1966, t. XI, s. 227—234); wypowiedź o prawie do niezależności uciskanych narodów (*Przemówienie o Polsce*, w: *Dzieła*, Warszawa 1962, t. IV, s. 460; *Debate polska we Frankfurcie*, w: *Dzieła*, t. V, s. 377—429); rozważania na temat panowania kolonialnego w Indiach (*Rządy brytyjskie w Indiach*, w: *Dzieła*, Warszawa 1965, t. IX, s. 148); wypowiedź w kwestii żydowskiej (*W kwestii żydowskiej*, w: *Dzieła*, Warszawa 1960, t. I, s. 437—438, 450, 456).

² J. Kuczyński, *Indywidualność i ojczyzna*. Filozoficzna problematyka kwestii narodowej, Warszawa 1972, s. 40.

³ W. I. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1951, t. XXI, s. 62—63.

w tym J. Wiatr⁴ i J. Kuczyński⁵ uważają, że słowa „Manifestu Komunistycznego” — odnoszące się do określonej sytuacji historycznej — wymagają reinterpretacji z uwagi na nowe problemy, jakie rozwój narodów i przeobrażenia świadomości narodowej wysuwają w ostatnich dziesięcioleciach.

Historyczny charakter narodu był już przedmiotem rozważań Hegla⁶. Pisał on o „umieraniu narodów”, choć nie rozumiał tego zjawiska w sensie literalno-biologicznym. Hegel nie poruszał szerzej problemu początków grup narodowych, akcentując bardziej przejściowość i historyczność narodów jako nosicieli „ducha świata”. Ten aspekt był akceptowany przez Marksa oraz często podkreślany przez Lenina. Hegłowska koncepcja prowadzi do tezy o nierównoprawności i nierównowartościowości narodów. Koncepcja marksistowska, uznając historyczne ograniczenia istnienia narodów, wniosła w tym zakresie pewne modyfikacje. Przede wszystkim umieściła spekulatywny historycyzm Hegla w konkretnych odniesieniach — układach klasowych i społecznych. Powstanie narodu łączą marksieści z faktem emancypacji politycznej mas ludowych⁷. Złożone mechanizmy społeczno-ekonomiczne, wytworzone przez burżuazję oraz ruchy wyzwolenicze przeciwko feudalizmowi skierowane, uaktywniły przeważającą część społeczeństwa. Dopiero wówczas mógł się ukształtować naród w nowoczesnym tego słowa znaczeniu. Kuczyński podkreśla nowatorstwo koncepcji marksistowskiej, w myśl której klasowe i demokratyczne traktowanie historycznego istnienia narodu wiąże się z jego powstaniem, a także problematyką narodu łączy się z konkretnymi przemianami polityczno-kulturowymi⁸.

K. Marks i F. Engels głosili tezę o konieczności zaniku „niehistorycznych” małych narodów. Uważali oni, że tylko Polacy, Rosjanie i tureccy Słowianie mogą istnieć w przyszłości jako narody, natomiast pozostałe narody słowiańskie są skazane na zaginięcie⁹. Ich prognoza nie sprawdziła się. Przekreśla ją historia narodów Czechosłowacji i Jugosławii. Nie potwierdziły się również prognozy procesów unifikacyjnych kilku narodów w jeden. Procesy dyferencji narodowej okazały się bardziej trwałe i postępowe.

W. I. Lenin podkreślał postępową rolę ruchów narodowo-wyzwoleniczych. Wskazywał także, że prawo narodów do samookreślenia nakłada na proletariat obowiązek rozstrzygnięcia sprawy niepodległości w kon-

⁴ Marksistowska teoria rozwoju społecznego, Warszawa 1983, s. 339.

⁵ J. Kuczyński, dz. cyt., s. 40.

⁶ G. W. F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*. Tłum. J. Grabski i A. Landman, Warszawa 1958, t. I, s. 111—113.

⁷ J. Kuczyński, dz. cyt., s. 42.

⁸ *Tamże*, s. 43.

⁹ K. Marks, F. Engels, *Panslawizm demokratyczny*, dz. cyt., s. 316.

tekście interesów socjalistycznej rewolucji¹⁰. Krytykę stanowiska Lenina już w okresie międzywojennym podjął R. Rybarski. Zwrócił on uwagę na fakt, że Związek Radziecki popiera ruchy narodowe poza granicami własnego państwa, natomiast odmiennie rozwiązuje ten problem u siebie — w obawie o naruszenie jedności państwowej (przykładem tego jest sprawa Kaukazu). Autor ten wskazuje również na powody, które skłaniają państwa socjalistyczne do zainteresowania się walkami narodowo-wyzwoleńczymi. Jednym z celów socjalizmu jest walka z burżuazją i światem kapitalistycznym¹¹. Lenin był przekonany, że kapitalizm jest potęgą ekonomiczną w wyniku eksploatacji kolonii, które przynoszą mu niebywałe zyski. Jeśli pozbawi się państwa kapitalistyczne ich posiadłości kolonialnych, to podetnie się ich podstawy ekonomiczne.

Józef Stalin, formułując swą teorię powstawania narodów socjalistycznych, twierdził, że pojawiają się one na „bazie” dawnych narodów burżuazyjnych; innym razem wyrażał się, że dzieje się to na „gruzach” tych narodów¹². Autor ten nie wyjaśniał bliżej swego stanowiska, które jest dwuznaczne (budowanie na „bazie” jest istotnie różne od budowania na „gruzach”). Interpretacji twierdzeń J. Stalina podjął się J. Hochfeld. Sugeruje on, że narody socjalistyczne pozostają „na bazie” narodów burżuazyjnych, ponieważ zostaje zachowana dotychczasowa wspólnota językowa, terytorialna oraz kulturalna tej ludności, gdzie nastąpiła socjalistyczna rewolucja. Natomiast powstawanie socjalistycznego narodu „na gruzach” narodu burżuazyjnego wiąże się z obaleniem ekonomicznej, politycznej i ideologicznej dominacji burżuazji w narodzie. Jest to także utrwalenie panowania proletariatu i tworzenie socjalistycznych stosunków społecznych¹³.

Z interpretacją J. Hochfelda nie zgadza się Jerzy Wiatr. Krytykując stalinowską koncepcję powstawania narodu socjalistycznego, zwraca uwagę na rozerwanie ciągłości historycznej narodu. Teoria Stalina jest sprzeczna z historycznym doświadczeniem, a także jest zaprzeczeniem myśli marksistowsko-leninowskiej, która genezę narodu socjalistycznego upatrywała w przeobrażeniach narodu burżuazyjnego¹⁴.

Wiatr przyznaje, że naród jest kategorią historyczną okresu kapitalizmu. Jednak nie znaczy to, by istniał tylko w tym ustroju. Naród powstaje w epoce kształtowania się kapitalizmu, czyli w długotrwałym

¹⁰ W. I. Lenin, *O prawie narodów do samookreślenia*, w: *Dzieła*, Warszawa 1951, t. XX, s. 417—483.

¹¹ R. Rybarski, *Naród, jednostka, klasa*, Warszawa 1926, s. 127—129.

¹² J. Stalin, *Kwestia narodowa a leninizm*, w: *Dzieła*, Warszawa 1951, t. XI, s. 347—348.

¹³ J. Hochfeld, *O niektórych aspektach kwestii narodowej w obecnej fazie ogólnego kryzysu kapitalizmu*, „Myśl Filozoficzna” 4(1955), nr 4, s. 3—25.

¹⁴ J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1973, s. 86—91.

procesie walk przeciw feudalizmowi. Według niego okres ten stanowi główną „kuźnię” nowoczesnych narodów¹⁵.

Naród socjalistyczny występuje wówczas, gdy społeczności przednarodowe zamieniają się w dojrzałe narody, co realizuje się dopiero po rewolucji socjalistycznej¹⁶. Współtwórcą narodu ma być rewolucja socjalistyczna i dokonujące się po niej procesy budowania nowego społeczeństwa¹⁷.

Rewolucja społeczna bezpośrednio niszczy wewnątrznarodową spójność, co potwierdzają walki klasowe w czasie jej trwania. Równocześnie umożliwia ona narodziny narodu nowoczesnego — socjalistycznego. W przekonaniu J. Kuczyńskiego rewolucja socjalistyczna zmienia jakość wewnątrznarodowej więzi, przyczyniając się do powstania ideowej i klasowej świadomości robotników, oraz ich dominacji w sferze społecznej i politycznej. Rewolucyjne przemiany klasowe dokonują zasadniczego przeobrażenia narodu, stanowiąc jednocześnie kontynuację jego najlepszych tradycji¹⁸. Podobne stanowisko zajmuje J. Hochfeld, dodając, że powstanie socjalistycznego narodu jest zakończeniem procesu narodotwórczego, to jest procesu kształtowania się jednolitego narodu¹⁹. Natomiast M. Orzechowski sugeruje, że socjalistyczny proces narodotwórczy jest zakończony wówczas, gdy zostanie osiągnięta całkowita jedność terytorialna, ekonomiczna i kulturowo-psychiczna²⁰. To sformułowanie jest zbliżone do koncepcji Stalina, mianowicie poprzez uwypuklenie jedności kulturowo-psychicznej narodu.

W ten sposób powstałe narody socjalistyczne są bardziej zwarte niż narody kapitalistyczne, ponieważ brak w nich antagonizmów klasowych, a wspólnota staje się bardziej zintegrowana²¹.

J. Wiatr, wyjaśniając genezę narodu, opiera się wyłącznie na doświadczeniu powstawania narodów po Rewolucji Październikowej w Związku Radzieckim. W państwie carskim znajdowały się różne grupy etniczne, które nie wytworzyły więzi narodowej. Dopiero rewolucja socjalistyczna umożliwiła przeobrażenie się tym grupom w narody. Zasadniczy bodziec w procesie kształtowania się narodu przychodzi z zewnątrz, od narodów bardziej już rozwiniętych. W Związku Radzieckim — państwie wielonarodowym — tym bodźcem był naród rosyjski, który pod-

¹⁵ J. Wiatr, *Teoria narodu*. Wykład dla słuchaczy II roku Wydziału Historyczno-socjologicznego w Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR, Warszawa 1959, nr 183, s. 13.

¹⁶ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu i problemy walki narodowowyzwoleńczej*, Warszawa 1962, s. 382.

¹⁷ J. Kuczyński, dz. cyt., s. 43.

¹⁸ *Tamże*, s. 44.

¹⁹ J. Hochfeld, art. cyt., s. 3—25.

²⁰ M. Orzechowski, *Kilka uwag o procesie powstawania narodów socjalistycznych*, „Myśl Filozoficzna” 5(1956), nr 5, s. 156—172.

²¹ J. Kuczyński, dz. cyt., s. 47.

jął współpracę z mniej rozwiniętymi narodami. Zasadniczym momentem przekształceń był nowy socjalistyczny system polityczny. Dzięki niemu zaszły zmiany w świadomości ludzi²². Wynikiem tego procesu jest „szybkie tworzenie się więzi narodowej, języków narodowych i świadomości (...), zbliżenie narodów (...) przedrewolucyjnych, jak i powstałych w warunkach socjalizmu (...), tworzenie się wspólnych treści życia narodowego; (...) wytwarzanie się (...) więzi narodowej wyższego typu, łączącej całą grupę narodów w (...) rodzinę narodów (...)”²³.

Sprawą kontrowersyjną, w świetle marksistowskiej teorii genezy narodu, jest powstanie socjalistycznego narodu Polski Ludowej. U omawianych autorów nie ma uwyraźnienia momentu, w którym polski naród stał się socjalistyczny. Wspomniana jest „zwycięska rewolucja w roku 1944”²⁴ oraz „przemiany rewolucyjne w Polsce”²⁵, które miały być powodem powstania narodu nowoczesnego — socjalistycznego. W myśl tezy o konieczności rewolucji, sprawa ta nie jest dostatecznie wyjaśniona przez autorów marksistowskich.

Istotnym elementem procesu narodotwórczego, w ujęciu marksistowskim, jest świadomość narodowa. Przypisuje się jej szczególną funkcję empirycznego sprawdzianu ukształtowania się narodu. Świadomość narodowa jest składnikiem państwa narodowego, dzięki której można ją wyróżnić od innych typów świadomości etnicznej. Jest to stwierdzenie Maxa Webera²⁶, które przejmują polscy marksiści; szczególnie dużo pisze o tym J. Wiatr²⁷. Świadomość narodowa nie jest źródłem powstawania narodu, lecz jest wynikiem tego, że losy historyczne stworzyły silną więź między ludźmi w postaci wspólnego układu ekonomicznego, języka, terytorium itp. Właśnie dzięki niej poznajemy, że naród powstał i istnieje w nim więź narodowa mająca wspólne cele²⁸.

Polska literatura marksistowska nie omawiała dawniej roli państwa w procesie narodotwórczym. Nowatorem jest J. Wiatr, który akcentuje ogromną funkcję państwa w procesie tworzenia narodów. Państwo dokonuje integracji ekonomicznej, kulturowej i językowej, oraz umożliwia wspólnotę losów historycznych. Dzięki państwu powstaje wspólna dla narodu ideologia, która sprzyja zjednoczeniu i powstawaniu narodowej religii. Popiera ono także działalność kulturalną, która integruje naród²⁹.

²² J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 273.

²³ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 383—384.

²⁴ J. Kuczyński, dz. cyt., s. 60.

²⁵ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 328.

²⁶ M. Weber, *Essays in Sociology*, New York 1946, s. 172.

²⁷ J. Wiatr, *Spółeczeństwo, polityka, nauka*, Warszawa 1973, s. 175.

²⁸ J. Wiatr, *Socjologiczna problematyka narodu i ojczyzny*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 11(1966), nr 3, s. 13—22.

²⁹ J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977, s. 468—471.

Afirmacja roli państwa w procesie powstawania narodu nie jest czymś nowym w literaturze. J. Wiatr wprowadza to zagadnienie na teren marksizmu, ale wcześniej było ono przedmiotem analizy J. Chałasińskiego. Wykazał on, że państwo było czynnikiem jednoczącym naród, a także tworzyło cały system społeczno-gospodarczy w początkowym okresie istnienia narodu³⁰.

Rola kultury w procesie powstawania narodu socjalistycznego jest pomijana przez autorów marksistowskich. J. Hochfeld modyfikuje jedynie tezę Lenina o „dwóch narodach” i „dwóch kulturach” w łonie każdego narodu burżuazyjnego. Uważa mianowicie, że w narodach burżuazyjnych faktycznie przestały już istnieć „dwa narody”. W obecnym etapie rozwoju narodów kapitalistycznych można mówić o jednolitym narodzie i „antynarodowych wierzchołkach klas posiadających”, które poprzez swą politykę, ideologię oraz kulturę ustawiły się poza narodem. Podobnie istnieje tylko jedna kultura narodowa i antynarodowa kultura klasy przewodzącej³¹. Tak współczesnej modyfikacji przeciwstawia się M. Orzechowski twierdząc, że teza Lenina nie zdezaktualizowała się³².

Wyjaśnienie procesu powstawania narodu polskiego, zawarte w pismach marksistów polskich, opiera się głównie na tezach klasyków marksizmu. Jednak wprowadzone przez nich modyfikacje i interpretacje uwspółcześniają teorię genezy narodu, dostosowując ją do warunków, jakie zaistniały w pół wieku po rewolucji socjalistycznej.

Współcześni marksiści polscy uważają, że naród polski jest narodem socjalistycznym, lub co najmniej budującym socjalizm (A. Schaff, J. Kowalski). Do podstawowych kryteriów jego powstania należy zaliczyć: zmianę ustroju społecznego, zniesienie przeciwieństw klasowych, budowanie socjalistycznego państwa, oraz występującą wówczas rewolucję socjalistyczną. Trudno się zgodzić, aby te kryteria były wystarczające do powstania nowoczesnego narodu. Wiążą się one bardziej z istnieniem społecznych klas i socjalistycznego państwa. Zmiana ustroju społecznego nie powoduje bezpośrednio powstania narodu socjalistycznego, lecz jest początkiem funkcjonowania państwa o nowym, zmienionym ustroju społeczno-politycznym. Budowanie państwa socjalistycznego oraz likwidowanie klasowych przeciwieństw dotyczy przede wszystkim faktu klas społecznych i ich stratyfikacji. Czy można się zgodzić, że naród polski jest narodem socjalistycznym? Przyjmując nawet proponowane kryteria, należy zauważyć, że zmiana społecznego ustroju nie jest równoznacz-

³⁰ J. Chałasiński, *Naród i socjalizm*, „Wiedza i Życie” 17(1948), nr 1—2, s. 9—20; tenże, *Kultura i naród*. Studia i szkice, Warszawa 1968, s. 27.

³¹ J. Hochfeld, art. cyt., s. 3—25.

³² M. Orzechowski, art. cyt., s. 156—172.

na z zanikiem klasowych różnic i przeciwieństw. Budowanie państwa socjalistycznego, związane z funkcjonowaniem „dyktatury proletariatu”, pośrednio akceptuje uprzywilejowany status niektórych grup społecznych. Do kryteriów powstania narodu socjalistycznego zaliczana jest także rewolucja. W odniesieniu do Polski posiadała ona charakter swoisty, czas jej trwania i przebieg jest przedmiotem kontrowersji (historyków, socjologów, polityków). Współcześnie marksiści akcentują rolę wspólnego układu ekonomicznego, politycznego oraz terytorium — jako czynników istotnie wpływających na genezę narodu. Terytorium jest czynnikiem koniecznym w procesie powstawania narodu, jednak czynnik ekonomiczny i czynnik polityczny związany jest głównie z funkcjonowaniem państwa. Sprawdzianem istnienia narodu, a więc także narodu socjalistycznego, jest świadomość narodowa. Czy świadomość całego polskiego narodu jest świadomością socjalistyczną, zwłaszcza w marksistowskim rozumieniu kategorii „socjalizm”?

Polska kultura i tradycja były związane poprzez dziesięciowiekową historię narodu z chrześcijaństwem. Ustrój socjalistyczny — preferując światopogląd materialistyczny — proponuje inną hierarchię wartości, sprzeczną z chrześcijańską aksjologią. Polityczno-społeczny ustrój można zmienić szybko, natomiast zmiana „duszy” polskiego narodu — jeżeli będzie zachodzić — to proces niezwykle powolny. Wykorzenienie duchowo-histeryczne jest niezwykle groźne dla dalszej egzystencji każdego narodu. Dlatego trafnie zauważył kardynał Stefan Wyszyński: „Naród bez dziejów to naród tragiczny. Naród, który odcina się od historii, który się jej wstydzi, który wychowuje młode pokolenie bez powiązań historycznych (...) skazuje się dobrowolnie na śmierć, podcina korzenie własnego istnienia”³³.

ELEMENTY KONSTYTUUJĄCE NARÓD

Naród jest zjawiskiem historycznym, dlatego podlega prawu narodzin i przemian. Według marksistów twierdzenie to jest akceptowane przez całą prawie naukę, z wyjątkiem kierunków idealistycznych. Różnice interpretacyjne związane są z akceptowaniem bądź odrzucaniem czynników warunkujących dynamikę procesów narodowych. Kierunki socjologiczne ze stanowiska doktrynalnego i metodologicznego interpretują procesy narodowotwórcze i przeobrażeniowe narodów, kładąc akcent na różnorodność czynników³⁴.

³³ Kard. S. Wyszyński, *W sercu stolicy*, Rzym 1972, s. 163—164.

³⁴ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 228—230.

Klasyczną koncepcję narodu w ramach marksizmu, wraz z uwzględnieniem czynników narodotwórczych, przedstawił J. Stalin. Jego teoria ograniczona do czterech elementów integrujących naród (wspólny język, terytorium, życie ekonomiczne i układ psychiczny) zubożała analizę procesów narodotwórczych³⁵. Pod koniec lat pięćdziesiątych powyższa interpretacja spotkała się z ostrą krytyką polskich marksistów. J. Kowalski zarzuca jej, że akcentując rolę czynników społeczno-ekonomicznych w procesie kształtowania się narodu i jego charakterystyce, czyniła to z wyraźnym uszczerbkiem dla badania duchowych sektorów życia narodu, świadomości i kultury narodowej. Procesy rozwoju narodów i ruchy narodowyzwoleńcze zbyt mocno i jednostronnie wiązane były z epoką kapitalizmu, celami klasowymi oraz interesami gospodarczymi burżuazji³⁶. Z krytyką różnych aspektów stalinowskiej koncepcji narodu występowali też inni autorzy marksistowscy.

J. Wiatr, najszerszej omawiający tę problematykę, elementy współtworzące naród zestawia w trzy zasadnicze grupy: polityczne, ideologiczne i materialne³⁷. Elementy ideologiczne i polityczne wymienia wyraźnie, natomiast ostatnia grupa nie jest dokładnie sprecyzowana. Analizy autora pozwalają jednak przypuszczać, że takie czynniki jak — lingwistyczny, geograficzny, ludnościowy oraz ekonomiczny — zalicza do czynników materialnych³⁸.

W marksistowskiej koncepcji powstawania narodów na pierwszym miejscu stawiane są czynniki polityczne, z uwagi na ich szczególne znaczenie. Wiatr podkreśla ogromną rolę organizacji politycznych — szczególnie państwa, aczkolwiek z zastrzeżeniem, że istnienie własnego państwa nie jest warunkiem niezbędnym w procesie narodotwórczym. Muszą mianowicie zaistnieć pewne warunki społeczno-ekonomiczne, aby państwo mogło być traktowane jako czynnik narodotwórczy³⁹. Marksisci zgadzają się z tym, że „czynnik państwowości (...) jest wtórny wobec społecznej historii”⁴⁰. Państwo, oprócz stworzenia granic terytorialnych, jest czynnikiem jednoczącym naród oraz wytwarzającym obiektywną i subiektywną więź narodową⁴¹. Może to być wynikiem centralistycznej (Francja, Anglia)⁴², bądź też decentralistycznej (Holandia, Szwajcaria)⁴³

³⁵ J. Stalin, *Marksizm a kwestia narodowa*, w: *Dzieła*, Warszawa 1949, t. II, s. 303—304; tenże, *Kwestia narodowa a leninizm*, w: *Dzieła*, Warszawa 1951, t. XI, s. 343—348.

³⁶ J. Kowalski, *O niektórych współczesnych aspektach kwestii narodowej*, „Z pola walki” 9(1966), nr 1, s. 31—68.

³⁷ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 231.

³⁸ *Tamże*, s. 242—257.

³⁹ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 362.

⁴⁰ B. Leśnodorski, *Historia i współczesność*, Warszawa 1967, s. 111.

⁴¹ J. Wiatr, *Socjologiczna problematyka narodu...*, art. cyt., s. 13—22.

⁴² J. Brun-Bronowicz, *Z historii powstania wspólnot narodowych*, „Myśl Współczesna” 3(1948), nr 2—3, s. 215.

⁴³ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 236.

polityki państwa. Marksieści, wyjaśniając proces narodotwórczy w aspekcie politycznym, akcentują rolę walk antyfeudalnych, narodowyzwoleńczych oraz kolonialnych. W decydujący sposób wpływały one na powstawanie więzi narodowych.

Czynnikowi ekonomicznemu J. Wiatr przypisuje równie wielkie znaczenie jak czynnikowi politycznemu. Obejmuje on wszystkie przemiany w ekonomice oraz w strukturach klasowych społeczeństwa. Jego wpływ na proces narodotwórczy rozumie Wiatr jako „powstanie narodowego rynku towarowego (...), stworzenie mieszczaństwa (...), przeobrażenie ekonomiczne wsi (...), stworzenie infrastruktury”⁴⁴. Omawiany autor sądzi, że wyżej wymienione przejawy — związane z czynnikiem ekonomicznym — nie sprawdzają się w każdym procesie narodotwórczym. Dwa pierwsze procesy uważane są za bardzo istotne na gruncie europejskim, natomiast nie wiadomo, czy w krajach pokolonialnych procesy te będą przebiegały podobnie jak na kontynencie europejskim.

Pojmowanie życia ekonomicznego i rynku narodowego, jako cech związanych dopiero z ustrojem kapitalistycznym, doprowadziło J. Stalina do twierdzenia, że przed kapitalizmem istniały tylko narodowości a nie narody. J. Ochmański, krytycznie oceniając taką interpretację zauważa, że kapitalizm przez wykształcenie rynków narodowych itd. stwarzał warunki dla powstania narodów burżuazyjnych, a nie narodów w ogóle⁴⁵.

Decydujące przemiany więzi narodowej nastąpiły w XIX wieku, nie należy jednak zapominać o tym, że były one przygotowywane przez całe stulecia, poprzez długotrwały rozwój ekonomiczny, polityczny i ideologiczny. W przypadku polskiego narodu — według J. Wiatra — decydującą rolę odegrało „uwolnienie, uwłaszczenie i unarodowienie chłopów w czasie rozkładu feudalizmu”⁴⁶. Podkreślając szczególną rolę czynników politycznych i ekonomicznych należy uwzględnić fakt, że działały one tylko w powiązaniu z innymi czynnikami procesu narodotwórczego. Pojedynczy czynnik, nawet najważniejszy, nie jest w stanie wytworzyć więzi narodowej.

Istotne znaczenie posiadają czynniki ideologiczne. Wiatr zalicza do nich: tradycje — wytwarzające więź psychiczną, oraz ideologiczne treści rewolucji — będące podstawą więzi uczuciowych⁴⁷. Wiąż psychiczna powstaje głównie przez przekazywanie z pokolenia na pokolenie wszelkiego rodzaju tradycji narodowych, podań, idei itp. Ideologiczne treści rewolucji burżuazyjnych, a później socjalistycznych, stworzyły solidarność

⁴⁴ J. Wiatr, *Socjologiczna problematyka narodu...*, art. cyt., s. 18—19.

⁴⁵ J. Ochmański, *Wokół pojęcia narodu*, „Polityka” 6(1962), nr 4, s. 7.

⁴⁶ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 374; por. J. Brun-Bronowicz, *Walka klasowa w formowaniu się nowoczesnego narodu*, w: *Pisma wybrane*, Warszawa 1955, t. I, s. 16.

⁴⁷ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 366.

obywateli nowego narodu. Rewolucje pierwszego typu zastąpiły monarchię ideą wspólnoty obywateli, drugiego typu rewolucje wprowadziły ideę równości. Poczucie wspólnoty wyznaniowej odgrywało duże znaczenie — według marksistów — w poprzednich epokach. Czynniki religijny był podstawą wytwarzania się więzi narodowo-politycznej. Obecnie marksści przeciwstawiają się utożsamianiu wyznania z narodowością, sugerując, że „nowoczesny naród jest i musi być wspólnotą obywateli, a nie współwyznawców”⁴⁸.

J. Wiatr, krytykując stalinowską teorię narodu, zarzuca jej brak uwzględnienia roli walk antyfeudalnych i narodowowyzwoleńczych, roli ideologii, władzy politycznej itp. jako czynników integrujących naród⁴⁹.

Wspólnota języka czyli więzi lingwistyczne, według Wiatra, nie są niezbędne, lecz przyspieszają proces narodotwórczy. W wielu wypadkach istnienie wspólnego języka wyznaczało — łącznie z innymi czynnikami — zasięg przyszłej wspólnoty narodowej. Języki narodowe wykształcały się z języków lokalnych, lecz stopniowo. W miarę wytwarzania się języka narodowego czynnik lingwistyczny nabierał coraz większego znaczenia⁵⁰. J. Ochmański dodaje, że świadomość narodowej wspólnoty odgrywa decydującą — przed pojawieniem się narodowych państwowości — rolę w utrzymaniu jedności grupy etnicznej⁵¹. Natomiast J. Kowalski uważa, że wspólny język powinien być traktowany jako najstarsza cecha grup etnicznych, która legła u podstawy kształtowania się narodów, warunkując ich wspólnotę społeczną i duchową⁵².

Wybitny przedstawiciel niemieckiego Oświecenia, J. G. Herder, właśnie czynnikowi lingwistycznemu przypisywał najważniejsze znaczenie. Uważał on naród za kształtującą się historycznie wspólnotę kulturową, wyrażającą się przede wszystkim w jedności języka. Język więc był dla niego podstawowym czynnikiem tożsamości narodu. Organizacje polityczne uważał natomiast za wtórne i zdeterminowane przez czynniki kulturowe⁵³.

Wspólnota języka zajmowała również poczesne miejsce w poglądach na naród K. Kautsky'ego. Utożsamiał on naród z ludźmi mówiącymi tym samym językiem. Przypuszczał, że poprzez kontakty o charakterze ekonomicznym nastąpi proces wchłaniania mniejszych narodów przez większe, a także proces, w trakcie którego naród podporządkowany asymiluje język narodu potężniejszego. Możliwe jest także powstanie języka

⁴⁸ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 237.

⁴⁹ *Tamże*, s. 87—92; por. J. Ochmański, art. cyt., s. 7.

⁵⁰ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 242—247.

⁵¹ J. Ochmański, art. cyt., s. 7.

⁵² J. Kowalski, art. cyt., s. 31—68.

⁵³ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1983, t. I, s. 144—145; por. F. M. Barnard, *Herder's Social and Political Thought*, Oxford 1965, s. 56—59.

mieszanego⁵⁴. Taka identyfikacja narodów z faktem jednojęzyczności deprecjonuje pośrednio inne ważne cechy, jakie obiektywnie przysługują narodowi.

Kolejny czynnik, geograficzny, oznacza wspólnotę terytorialną. J. Wiatr podaje dwa sposoby jej rozumienia. Można ją rozumieć jako „geograficzne wydzielenie pewnego zamkniętego względnie izolowanego terytorium” jako „wspólnotę wyznaczoną granicami państwowymi o trwałym bycie”⁵⁵. W pierwszym wypadku czynnik ten ma większe znaczenie niż w drugim, gdzie czynnik terytorialny łączy się ściśle z czynnikiem państwowości. Warunki geograficzne wytwarzają również wspólne cechy, które charakteryzują naród⁵⁶. J. Hochfeld nie zgadza się z uznaniem czynnika terytorialnego jako elementu współtworzącego naród. Według niego jedność terytorialna zostaje osiągnięta dopiero w społeczeństwie bezklasowym, gdy integracji terytorialnej narodu nie przesłaniają „interesy nacjonalistyczne” burżuazji⁵⁷. Z czynnikiem geograficznym związany jest czynnik demograficzny. Dotyczy on ruchów ludności, takich jak migracje i osadnictwo. Odgrywa on tym większą rolę, im większej grupy ludności dotyczy⁵⁸.

Inaczej rozumie wspólnotę terytorialną w odniesieniu do narodu J. Chałasiński. Zamieszkiwanie na wspólnym terytorium uważa on za czynnik definiujący państwo. Naród może być związany z pewnym obszarem poprzez tradycję, fakty historyczne natomiast to istotne elementy narodowej kultury⁵⁹.

Marksiści największą rolę przypisują czynnikowi politycznemu i ekonomicznemu, traktując ich znaczenie równorzędnie. Nie pomijają jednak także innych czynników, które w większym lub mniejszym stopniu są aktywne w procesie kształtowania się narodów.

J. Stalin czynnik kulturalny sprowadzał do bliżej nieokreślonego „układu psychicznego” jako duchowego oblicza ludzi złączonych w naród. Według J. Ochmańskiego bardziej precyzyjnym określeniem byłaby wspólnota kultury, ponieważ istnieje pewien zasób wartości kulturalnych wspólnych całemu narodowi bez względu na jego klasową strukturę⁶⁰. Mówiąc o elementach procesów narodotwórczych, J. Wiatr wymienia następujące czynniki: polityczne, ekonomiczne, ideologiczne, lingwistyczne, geograficzne i demograficzne. Zjawiska kulturowe traktuje marginesowo. Kulturę rozpatruje jako kryterium przynależności naro-

⁵⁴ K. Kautsky, *Nationalität und Internationalität*, Stuttgart 1908, s. 7, 12.

⁵⁵ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 248.

⁵⁶ J. Wiatr, *Marxistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 370—371.

⁵⁷ J. Hochfeld, art. cyt., s. 3—25.

⁵⁸ J. Wiatr, *Marxistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 372.

⁵⁹ J. Chałasiński, *Istotne cechy współczesnego społeczeństwa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 4(1961), nr 4, s. 21—32.

⁶⁰ J. Ochmański, art. cyt., s. 7.

dowej, a nie jako czynnik konstytuujący naród⁶¹. Bagatelizowanie aspektu kulturowego idei narodu, akcentowanego przez innych polskich socjologów (Znaniński, Chałasiński), prowadzi do jej spłylenia. Autor pracy „Naród i państwo” eksponuje polityczną problematykę narodu. W myśli marksistowskiej jest nowe ujęcie zagadnienia, ponieważ funkcje państwa rozpatrywanego jako czynnik panowania klasowego, a tym samym utrwalania podziałów wewnątrz narodów, przesłaniają rolę państwa jako nośnika narodowej integracji.

Problem gradacji poszczególnych czynników narodotwórczych zarysowuje się dość niejasno. Dotyczy to nie tylko wypowiedzi różnych przedstawicieli marksizmu w Polsce⁶², ale również sądów formułowanych przez jednego i tego samego badacza⁶³. Zwłaszcza dotyczy to roli czynników politycznych i ekonomicznych.

Marksistowska teoria elementów konstytuujących naród jest niepełna oraz dyskusyjna. Uwidacznia się to między innymi w świetle prac Strzeszewskiego i Chałasińskiego. Czesław Strzeszewski, mówiąc o więzi narodowej, łączy ją tak z czynnikami materialnymi jako czynnikami duchowymi. Do pierwszej grupy zalicza terytorium i pochodzenie etniczne, do drugiej zaś dzieje narodu i kulturę narodową. Za najbardziej istotne elementy więzi narodowej uważa czynnik emocjonalny, świadomość o wspólnym pochodzeniu, wspólnym dobru, przeżycia historyczne i wola jedności. O istocie narodu i jego pochodzeniu decydują więc w większym stopniu czynniki duchowe aniżeli materialne. Wykładnikiem siły, prężności, wartości społecznych i moralnych narodu jest jego kultura⁶⁴.

Podobne stanowisko zajmował od dawna J. Chałasiński, łącząc ideę narodu z ideą kultury jako duchowej wspólnoty narodu. Uważa on, że główną siłą jednoczącą naród jest właśnie kultura. W zbiorowości narodu więź wewnętrzna wynika z dobrowolnego uznania wspólnych wartości kultury. Naród i kultura to „dwie strony tej samej ludzkiej rzeczywistości”. Naród jest zbiorowością, w której więź społeczna jest oparta na kulturze. Naród jest owocem jedności kultury⁶⁵.

⁶¹ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 218.

⁶² Dla J. Wiata czynnik ekonomiczny czyli „urynkowanie gospodarczych podstaw narodu” jest głównym czynnikiem narodotwórczym w modelu burżuazyjno-demokratycznym (*Naród i państwo*, dz. cyt., s. 261). J. Chlebowczyk zajmuje stanowisko odmienne, przypisując temu czynnikowi rolę drugorzędą w tym procesie (*Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początku XX wieku)*, Warszawa—Kraków 1975, s. 20).

⁶³ „Muszą powstać pewne warunki społeczno-ekonomiczne, by państwo stać się mogło czynnikiem narodotwórczym. Jednakże w ramach tych ogólnych warunkowań rola polityki w powstawaniu narodów jest drugoplanowa i ona to określa w istocie, jak działać będą warunki ekonomiczne czy społeczne”. J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 232—233.

⁶⁴ Cz. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985, s. 60—61.

⁶⁵ J. Chałasiński, *Kultura i naród*. Studia i szkice, Warszawa 1968, s. 24—28.

OKREŚLENIE NARODU

Każdy kierunek filozoficzny, zajmujący się problematyką narodu, starał się to pojęcie zdefiniować lub bliżej określić. Czyni to również marksizm. Pojawiająca się w historii tego narodu wielość definicji umożliwia dojrzenie ich zróżnicowania: nie są to istotne różnice, lecz raczej odmienność sformułowań.

Różnorodność definicji wypływa z trudności ustalenia znaczenia terminu „naród”. Pierwsza trudność dotyczy potocznego rozumienia, które w zależności od kontekstu czyni to pojęciem wieloznacznym. Drugą przeszkodą jest różnorodność zjawisk kryjących się pod tym pojęciem. Przewycięża się to ujmując cechy wspólne i wyróżniające dla narodu, a następnie uściślając aparat naukowy. Dodatkową trudnością są różnorodne perspektywy poznawcze uczonych, tj. swego rodzaju subiektywizm⁶⁶. Jest to zjawisko częste w naukach społecznych. Pisał o tym L. Wasilewski⁶⁷. Zauważa on, że typowymi cechami narodowymi — dla piszących o problematyce narodu — są cechy ich środowiska oraz ich narodowości.

Wielość istniejących definicji narodu, zarówno marksistowskich jak innych kierunków filozoficznych, wymaga pewnego uszeregowania⁶⁸. J. Wiatr wprowadza własną typologię definicji, występujących we współczesnej nauce⁶⁹. Dzieli je na dwie podstawowe grupy. Pierwszą grupę stanowią definicje zwane genetycznymi⁷⁰. Zalicza do nich te definicje, w których naród określany jest przez wskazania na czynniki, które złożyły się na jego powstanie. Druga grupa to definicje strukturalne. Określają one naród przez wskazanie na jego wspólne cechy. Definicje strukturalne możemy jeszcze podzielić na cztery podgrupy, w zależności od cech wzmiankowanych przy definiowaniu narodu: materialne⁷¹, polityczne⁷², kulturalne⁷³, świadomościowe⁷⁴.

⁶⁶ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 183—186.

⁶⁷ L. Wasilewski, *Sprawy międzynarodowe w teorii i w życiu*, Warszawa—Kraków 1929, s. 2.

⁶⁸ Zob. J. Snitko, *Zarys pojęć o narodzie*, Lwów 1901; J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 191—207; A. Wierzbicki, *Naród-państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Wrocław 1978. Definicje występujące w polskiej myśli historycznej okresu międzywojennego dzieli on na następujące typy: aksjologiczne, charakteriologiczne, kulturowe, polityczne, teleologiczne.

⁶⁹ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 341—344.

⁷⁰ Zalicza tu definicję J. Stalina (*Marksizm a kwestia narodowa*, dz. cyt., s. 303—304), J. Ochmańskiego (art. cyt., s. 7), oraz definicję z Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN, Warszawa 1966, t. VII, s. 623.

⁷¹ Należą tu definicje M. Handelsmana (*Historyjka*, Warszawa 1921, s. 5), R. Rybarskiego (dz. cyt., s. 134) i E. Barkera (*Charakter narodowy i kształtujące je czynniki*, Warszawa 1933, s. 48). Występują w nich czynniki materialne, np. terytorium i gospodarka.

⁷² Cechy polityczne są uwypuklone w definicjach R. Dmowskiego (*Myśl*

Cechy narodu, występujące w różnych definicjach, J. Wiatr dzieli na dwie grupy. Do pierwszej zalicza cechy często występujące — swoiste cechy narodu, oraz właściwości wspólnoty społecznej. W drugiej grupie wyróżnia cechy towarzyszące, które tłumaczą powody i sposób kształtowania się cech swoistych. W pierwszej grupie cech narodu występują: świadomość i wola bycia narodem, wartości kulturalne, charakter narodowy, język literacki. Natomiast w skład drugiej grupy cech narodowych wchodzi: układ ekonomiczny, instytucje polityczne, religie, pochodzenie etniczne lub rasowe, wspólne losy historyczne⁷⁵.

Większość autorów definicji pojęcia narodu zgadza się, że naród zamieszkuje pewne terytorium, mówi jednym językiem, ma wspólne losy historyczne i interesy ekonomiczne, a także posiada wspólne wartości kulturalne. Różnice występują najczęściej w sferze ekonomicznej i politycznej, w sposobie interpretowania zjawiska więzi narodowej.

J. Wiatr w istniejących definicjach wyróżnia dwie orientacje: teoretyczną i metodologiczną. Pierwsza kładzie nacisk na więź społeczną i psychiczną, druga zaś szuka obiektywnych więzi tworzących naród. Chodzi tu o terytorium, ekonomię, język i państwo. Według wspomnianego autora nie jest trudno ustalić miejsce dla definicji proponowanych przez marksistów, którzy opisując naród akcentują obiektywne czynniki więzi narodowej⁷⁶.

Twórcy marksizmu nie sformułowali definicji narodu. Nie uczynił tego również Lenin. Przez długi okres czasu za wzorcowe marksistowsko-leninowskie określenie narodu uważana była definicja J. Stalina: „Naród to wytworzona historycznie, trwała wspólnota ludzi, powstała na gruncie wspólnoty języka, terytorium, życia ekonomicznego i układu psychicznego, przejawiającego się we wspólnocie kultury. (...) Tylko istnienie wszystkich cech, razem wziętych daje nam naród”⁷⁷. Wszelkie definicje stosowane do końca lat pięćdziesiątych nie odbiegały od schematu definicji stalinowskiej. W tym okresie marksiści polscy negatywnie oceniali dorobek nauki polskiej okresu międzywojennego. Później sytuacja uległa zmianie, mianowicie możliwość krytycznej oceny opisu narodu Stalina zintensyfikowało rozwój problematyki narodowej. Poczyna-

nowoczesnego Polaka, Lwów 1907, s. 242), Z. Balickiego (*Szkice o narodowości*, Warszawa 1898, s. 129), M. Szerera (*Idea narodowa w socjologii i polityce*, Kraków 1922, s. 18—19).

⁷³ Kultura jako cecha narodu występuje w definicjach J. Chałasińskiego (*Zagadnienia narodu*, w: *Przegląd Socjologiczny*, Łódź 1966, t. XX, s. 35—52) i S. Ossowskiego (*Ziemia i naród*, w: *Dzieła*, Warszawa 1967, t. III, s. 233).

⁷⁴ Są to definicje między innymi L. Wasilewskiego, (dz. cyt., s. 10—11), B. Limanowskiego, (*Naród i państwo*, Kraków 1906, s. 82), M. Webera (dz. cyt., s. 176).

⁷⁵ J. Wiatr, *Marksistowska teoria narodu...*, dz. cyt., s. 342—345.

⁷⁶ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 209—211.

⁷⁷ J. Stalin, *Marksizm a kwestia narodowa*, dz. cyt., s. 303—304.

nia, jakie w tym kierunku podejmowali autorzy marksistowscy, polegały przede wszystkim na destrukcji dawnej definicji J. Stalina, w mniejszym zaś stopniu na konstrukcji formuł opozycyjnych. W. Markiewicz ograniczył się do przytaczania i krytyki tej definicji, nie podejmując próby konstrukcji własnego opisu narodu⁷⁸. Podobnie postępowali inni: J. Hochfeld, T. Łepkowski, M. Orzechowski.

J. Ochmański przeprowadził krytykę definicji pojęcia narodu sformułowaną przez J. Stalina, usiłując równocześnie podać własne określenie. Naród jako kategoria historyczna — sądzi autor — powstaje dopiero wówczas, kiedy wytwarza się społeczeństwo klasowe, i kiedy to społeczeństwo posiada zorganizowane państwo narodowe. Zasadnicze elementy narodu pozostają te same przez wieki, doskonalili się jedynie ich treści. Narody dawne odróżniają się od nowoczesnych (burżuazyjnych i socjalistycznych) jedynie mniej wykształconą treścią poszczególnych elementów pojęcia narodu. J. Ochmański podaje następującą definicję: „Naród to historycznie wytworzona i zmieniająca się, trwała, świadoma wspólnota ludzi o różnej klasowej i warstwowej strukturze, powstała na gruncie wspólności języka, terytorium, życia ekonomicznego i kultury”⁷⁹. Autor dodaje, że określenie to jest uniwersalne, gdyż może się odnosić zarówno do narodów starożytnych, feudalnych, kapitalistycznych jak i socjalistycznych⁸⁰.

J. Kowalski zarzuca tej definicji, że jest w pewnej mierze sprzeczna z trendem rozwojowym narodu w warunkach socjalizmu, gdyż pomija problem zaniku klas antagonistycznych, a także stopniowy fakt zbliżenia i homogenizacji warstw społecznych okresu socjalizmu i komunizmu⁸¹.

Krytyki definicji narodu J. Stalina podjął się również Wiatr. Zarzuca jej, że nie akcentuje funkcji wspólnej historii oraz szczególnych losów, które zespalały grupy etniczne w naród⁸². Ograniczenie do czterech tylko czynników, jako nieodłącznych atrybutów narodowej wspólnoty, jest myląca i nieprecyzyjna, gdyż nie we wszystkich procesach narodotwórczych te elementy zawsze występowały. Dodatkowym utrudnieniem jest brak wyraźnego sprecyzowania pojęcia wspólnoty terytorium i wspólnoty życia ekonomicznego⁸³. Według J. Wiadra istnieją powody, by sformułowania Stalina nie uważać za definicję sensu stricto, lecz raczej za pewną ogólnie sformułowaną teorię procesu narodotwórczego⁸⁴.

⁷⁸ W. Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960, s. 17—21.

⁷⁹ J. Ochmański, art. cyt., s. 7.

⁸⁰ *Tamże*.

⁸¹ J. Kowalski, art. cyt., s. 31—68.

⁸² J. Wiatr, *Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej*, Warszawa 1959, s. 248—249.

⁸³ J. Wiatr, *Spółeczeństwo*. Wstęp do socjologii systematycznej, Warszawa 1964, s. 285—286.

⁸⁴ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 86—90.

Autor „Narodu i państwa” nie ogranicza się tylko do krytyki określenia Stalina, lecz podaje własne określenie narodu. W roku 1959, po raz pierwszy, definiuje naród jako „wspólnotę historyczną, opartą na wspólnocie całokształtu losów dziejowych, całokształtu obiektywnych warunków historycznych, które powodują powstanie więzi narodowej; warunki te obejmują i więź ekonomiczną i więź terytorialną i wspólnotę językową i cały szereg innych jeszcze czynników, zwłaszcza politycznych, obejmują one wreszcie układ psychiczny, który wyrastając z tradycji historycznej, z doświadczeń historycznych zaczyna później działać jako czynnik do pewnego stopnia niezależny, do pewnego stopnia sam oddzielnie oddziałujący na inne elementy wspólnoty narodowej”⁸⁵. Definicję tę można zaliczyć do strukturalnych. Jest ona wzorowana na formułowaniu stalinowskim, ale niewątpliwie także częściowo oryginalna. Autor nie ogranicza się do czterech cech narodu, wprowadza czynnik polityczny podkreślając jego szczególną rolę w procesie narodotwórczym. Określając naród jako „wspólnotę historyczną”, J. Wiatr stara się podać właściwości pozwalające rozpoznać w niej naród. Uwypukla on również „układ psychiczny”, nadając temu czynnikowi znaczenie pierwszoplanowe.

Druga definicja Wiatra, podana w roku 1966, zawiera istotne zmiany. „Naród definiuję — pisze autor — jako historycznie ukształtowaną trwałą wspólnotę, powstałą na gruncie wspólnych losów dziejowych i ostatecznie okrzepłą w epoce kapitalizmu, charakteryzującą się istnieniem świadomości własnej odrębności jako naród. Naród więc to rezultat historii na którą patrzeć trzeba jako na proces dialektyczny, w którym ścierają się konfliktowe interesy klas i warstw społecznych. Naród jest wspólnotą opartą na sprzecznościach, to jednak co łączy ze sobą walczące klasy jest dostatecznie silne, by wytworzyła się więź narodowa”⁸⁶. Powyższa definicja mówi o nawoczesnym narodzie w marksistowskim znaczeniu, choć jego powstanie wywodzi z okresu kapitalizmu. Charakteryzuje ona także wieloetapowość procesu narodotwórczego. Podkreśla rolę klasowego państwa w powstawaniu i kształtowaniu się więzi narodowej. J. Kowalski solidaryzuje się z twierdzeniem O. Bauera, że świadomość narodowa może być rozumiana tylko jako produkt bytu narodowego, lecz nie zgadza się z uznaniem świadomości własnej odrębności jako niezbędnej cechy narodu⁸⁷.

Trzecia definicja, powstała w ostatnich latach, uważana jest przez samego autora za najbardziej dojrzałą. Naród to „historycznie ukształtowana trwała wspólnota, powstała na gruncie wspólnych losów dziejo-

⁸⁵ J. Wiatr, *Teoria narodu*, dz. cyt., s. 8.

⁸⁶ J. Wiatr, *Socjologiczna problematyka narodu...*, dz. cyt., s. 14.

⁸⁷ J. Kowalski, art. cyt., s. 31—68.

wych, wspólnej gospodarki towarowej i wspólnych instytucji politycznych, charakteryzujące się istnieniem poczucia państwowego jako podstawowego składnika państwowości grupowej”⁸⁸. Autor zwraca uwagę, że definicja ta ujmuje tylko cechy wspólne wszystkim narodom, natomiast nie uwzględnia cech je różnicujących. Zwrócić należy jednak uwagę, że pominięte zostały elementy psychiczno-kulturowe. Najistotniejszym elementem tej definicji jest uznanie poczucia państwowego za niezbędny atrybut świadomości narodowej. Ten typ ujęcia (jeśli pominąć czynnik ekonomiczny) powraca do koncepcji, które w nauce polskiej w wyraźny sposób zarysowały się jeszcze przed 1939 rokiem.

Podobne stanowisko reprezentowali Max Weber, a w Polsce Roman Dmowski. Uważali oni, że narody dążą do uformowania własnego państwa. R. Dmowski określając naród, łączył organicznie idee narodu i państwa, uznając państwo za niezbędną formę polityczną narodu. Naród zaś, według niego, jest niezbędną treścią moralną państwa⁸⁹. M. Weber natomiast traktuje naród jako wspólnotę uczuć dążącą do ukonstytuowania się w państwo⁹⁰.

Definicja narodu J. Wiatra zaciera różnicę pomiędzy pojęciami narodu i państwa. Solidarność z państwem i patriotyzm państwowy są istotnym elementem świadomości narodowej w przypadku państwa narodowego. Dzieje narodu polskiego są dowodem, że możliwe jest zachowanie odrębności narodowej przez ponad stulecie pomimo braku samodzielności państwowej. Dla Wiatra istotne znaczenie ma aspekt państwowości przy problematyce narodu. Ograniczenie się tylko do poczucia świadomości państwowej nie pozwala odróżnić świadomości nienarodowych grup etnicznych i społeczeństw politycznych od świadomości narodowej w jej dojrzałej postaci. Samo poczucie państwowe pojawia się wcześniej niż wzorce świadomości narodowej i nie jest wystarczającym wyróżnikiem świadomości w pełni narodowej. J. Wiatr w żadnej z prezentowanych definicji nie porusza problemu kultury. Problem integracji narodu jest związany jednak z faktem uczestniczenia członków różnych klas czy warstw we wspólnych wartościach kulturalnych. Pominięcie wspólnoty kulturowej jest zubożeniem procesu powstawania narodu, jak i samej definicji tego pojęcia.

Dla socjologii polskiej charakterystyczne było traktowanie narodu jako wspólnoty kulturowej. Stanowisko takie zajmował J. Chałasiński, określając naród nowoczesny (lecz nie socjalistyczny) jako „najwyższą historycznie ukształtowaną wspólnotę kultury”⁹¹. W swych poglądach

⁸⁸ J. Wiatr, *Naród i państwo*, dz. cyt., s. 213.

⁸⁹ R. Dmowski, *Myśl nowoczesnego Polaka*, dz. cyt., s. 242—251.

⁹⁰ M. Weber, dz. cyt., s. 172.

⁹¹ J. Chałasiński, *Kultura i naród*, dz. cyt., s. 22—24.

zgadzał się on ze stanowiskiem B. Malinowskiego, który więź narodową łączył ze wspólnotą kultury, a dokładniej z posiadaniem wspólnego języka, wspólnej tradycji i kultury. Według Malinowskiego naród to „integralna grupa, która jest nosicielem swojej kultury i uprawia ją jako całość” Tenże autor dodaje, że ważna jest „jedność kultury będąca sposobem życia narodu, z jego ideałami, tradycjami i językiem”⁹².

Marksista, J. Kuczyński, proponuje czysto opisowe traktowanie pojęcia narodu⁹³. Stara się on przede wszystkim określić dokładnie to, co należy rozumieć pod analizowanym pojęciem. Rezerwuje je dla oznaczenia wielkiej grupy ludzi, nie nazywając jej wspólnotą, w przeciwieństwie do Stalina i J. Wiatra.

Kuczyński nie formułuje definicji narodu, choć uważa to za możliwe na gruncie teorii marksistowskiej, która ujmuje problematykę narodu wieloaspektowo. Istotne jest oparcie tego zagadnienia na teorii społeczeństwa, wyjaśnianie w kontekście przemian historycznych, a także zespolenie ujęcia materialistycznego, historycznego i dynamicznego. Interesuje go naród współwytworzony przez socjalistyczną rewolucję i procesy budowania nowego społeczeństwa, na tle ukształtowanej struktury klasowej. „Naród w nowoczesnym tego słowa znaczeniu to grupa ludzi posiadająca formalnie jednakie prawa polityczne, którzy dzięki temu stali się obywatelami”⁹⁴. Mówiąc zaś o socjalistycznym narodzie uważa, że jest on „jakościowo nowym narodem (bardziej nowym niż naród nowoczesny w stosunku do narodowości i ojczyzn okresu przedkapitalistycznego), ale jest również dziedzicem dotychczasowych dziejów”⁹⁵. Pojęciu narodu autor przypisuje znaczenie socjologiczno-historyczne, natomiast sens aksjologiczny odnajdziemy w pojęciu ojczyzny. Poprzez to rozróżnienie można uchwycić relację pojęcia narodu do procesu społecznego przemijania; pojęcia ojczyzny — do kulturowego porządku historycznej wieczności. Dopiero zespolenie tych pojęć pozwala na „obiektywny i subiektywny aspekt rzeczywistości społecznej” w całym jej bogactwie⁹⁶.

Definicje i określenia narodu, podawane przez współczesnych polskich marksistów, mają mocne zabarwienie ideologiczne. Wskazuje na to stosowana przez nich terminologia, jak również orientacja metodologiczna. Więź narodowa jest interpretowana w powiązaniu z czynnikami politycznymi i ekonomicznymi, którym przypisuje się największą rolę. Wybór czynników oraz przypisywana im ranga jest sprawą subiektywną, będąc uzależniona od przyjętego przez autora stanowiska ideologicznego. Za najważniejsze czynniki obiektywne marksści uznali czynniki materialne,

⁹² B. Malinowski, *Freedom and Civilization*, London 1947, s. 252, 255.

⁹³ J. Kuczyński, *Indywidualność i ojczyzna*, dz. cyt., s. 89.

⁹⁴ *Tamże*, s. 46.

⁹⁵ *Tamże*, s. 47.

⁹⁶ *Tamże*, s. 79—91.

pomijając całkowicie znaczenie czynników umysłowoduchowych. Natomiast w historii polskiego narodu istnieje wiele przykładów (okresy wojen szwedzkich i zaborów), kiedy elementy religijno-duchowe w istotnym stopniu wpływały na trwałość narodu. Wydaje się więc, że nie tylko czynniki materialne rozstrzygają o istnieniu narodu.

Traktowanie narodu jako wspólnoty duchowej jest elementem trwałym myśli chrześcijańskiej, poczynając między innymi od św. Augustyna. Za najistotniejsze elementy narodowej więzi uznaje się w chrześcijaństwie: uczucia patriotyczne, świadomość swej odrębności, przekonanie o wspólnym pochodzeniu i wspólnym dobru, przeżycia historyczne i wolę jedności. Według katolickiej nauki społecznej naród jest wspólnotą duchową, mogącą istnieć niezależnie — przynajmniej w pewnym stopniu — od terytorium i własnej organizacji państwowej. Jest on środowiskiem społecznym, środkiem współżycia, kultury, wspólnotą dziejową⁹⁷.

Interesujące jest określenie narodu kardynała Stefana Wyszyńskiego. Choć nie podał on pełnej definicji, to można ją zrekonstruować z różnych jego wypowiedzi. Naród rozumiał on jako „ściśłą i naturalną społeczność osób ludzkich o wspólnocie etnicznej, związanych w całość i stanowiący osobowość żywego podmiotu życia biologicznego, historycznego i duchowego. W bycie tym podkreśla wartość świata osobowego, jedność egzystencji dziejowej i społeczną podmiotowość dla najwyższych wartości duchowych”⁹⁸.

W pracach współczesnych polskich marksistów eksponowana jest problematyka świadomości narodowej w powiązaniu z analizą różnego rodzaju form ideologii narodowej. Akcentuje się szczególnie narodowotwórczą rolę państwa. Czynniki ekonomiczne, przy równoczesnym traktowaniu go jako podstawowego elementu procesów narodowotwórczych, jest oceniany obiektywnie. Natomiast kontrowersyjne jest jednostronne wyakcentowanie czynników materialnych, traktowanych jako najważniejsza w życiu narodu. Słuszna wydaje się teza M. Ginsberga, że większość prac — omawiających zagadnienie narodu i jego istotnych cech — napisano pod wpływem sytuacji politycznej i na użytek polityki⁹⁹. Dlatego idea narodu, prezentowana przez polski marksizm, niewątpliwie wymaga zasadniczych korektur.

⁹⁷ Cz. Strzeszewski, dz. cyt., s. 503—505.

⁹⁸ J. Lewandowski, *Naród w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Warszawa 1982, s. 30.

⁹⁹ M. Ginsberg, *Reason and Unreason in Society*, London 1947, s. 132.